

12.7

הדת הדרוזית

מאיר מ' בר-אשר

רקע היסטורי ורעיוני

הדת הדרוזית היא דת סודית שצמחה מתוך השיעה האסמאעילית הפאטמית. מספר מאמיניה בעולם נאמד כיום בכמיליון וחצי נפש; מרביתם חיים בסוריה ובלבנון ומיעוטם בירדן ובישראל. מספר הדרוזים בישראל נאמד בכ-100,000, והם חיים בשמונה עשר כפרים בגליל העליון ובגליל התחתון, בשפלת החוף הצפונית ובכרמל.¹ ראשית הופעתה של הדת הדרוזית הייתה במצרים, בשנים האחרונות לשלטונו של אל-חאכם בֶּאֱמֶר אללה, הח'ליף-אֵמֶאם השישי של השושלת הפאטמית (שלט 386-1021).

על פי הדוקטרינה האסמאעילית-פאטמית נחשב אל-חאכם, כמו יתר הח'ליפים-אמאמים האסמאעילים, אמאם ומגן האסלאם שמינויו נעשה במצוות האל. מן המקורות האסמאעיליים עולה שבאחרית ימיו ביקש אל-חאכם שיראו בו דמות אלוהית, ואף כי הדבר עמד בניגוד למגמה הרווחת בדוקטרינה האסמאעילית, היו בין מאמיניו מי שהכירו באלוהותו ואף פעלו להפצת אמונה זו. בין אלה בלטו במיוחד שני מטיפים או תועמלנים (דְּעָאָה, ביחיד דְּאָעִי) אסמאעילים שהגיעו למצרים ממרכז אסיה ומפרס – מוחמד אבן אֶסְמַאעִיל נַאשֶׁתְכִין אל-דְּרִזִי (או אל-דְּרִזִי), תורכי שמוצאו מבוכרה, שעל שמו נקראה הדת בראשיתה אל-דְּרִזִיָּה (או אל-דְּרִזִיָּה) ומאמיניה נקראו דְּרוּז (ביחיד דְּרִזִי),² וחֲמֻזָּה אבן עֲלִי אל-לִבְאָד (עושה הלבד) מן העיר זִוְזֵן (או זִוְזֵן) שבמזרח איראן.

1 לסקירה מקיפה על תולדות ההתיישבות הדרוזית בארץ ישראל ראו פֶּלֶאח, הדרוזים, עמ' 85-105.

2 הסבר אחר לשם 'דרוזים', הנראה חסר שחר, מוצג בספר 'תעלים אלי-דיאנה אלי-דרוזיה' (לימוד הדת הדרוזית), הנזכר להלן. על פי הסבר זה, השם נגזר מהפועל אֶנְדַּרְז (ככל הנראה שיבוש של הפועל אֶנְדַּרְג'), בהוראת 'הצטרף', 'נכנס', דהיינו 'מי שנכנס בצלו של אל-חאכם וקיבל את מרותו'; לעניין זה ראו דה סאסי, הדת הדרוזית, כרך ב, עמ' 408; דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 5. הסברים אחרים, שאף הם משוללי כל יסוד, מובאים אצל דה סמט, שם. סקירה מקיפה של השמות והכינויים שבהם נודעו הדרוזים מובאת במונוגרפיה החשובה על הדת הדרוזית

מטיף אסמאעילי קיצוני שלישי שפעל בקהיר באותה תקופה היה אל-חסן אבן חִידְרָה אל-פֶּרְעָאני אל-אֶחְדָם (מ' 1018/408), אך למטיף זה לא הייתה, ככל הנראה, זיקה לגרעין שממנו צמחה הדת הדרוזית. פעילותם של תועמלנים קיצונים במציאות שהתאפיינה בחוסר יציבות פוליטית ודתית היא שהביאה את אל-חאכס להזמין לקהיר את חֲמִיד אל-דִין אל-כְּרִמָּאני, מגדולי המטיפים של האסמאעיליה באותה תקופה. בשתי איגרות חשובות שחיבר אל-כרמאני – 'רִסְאֵלַת מִבְּאֶס אל-בִּשְׁאֲרָא' (איגרת הפנים המאירות של הבשורות הטובות), שחברה בשנת 1014-5/405, ו'אל-רִסְאֵלָה אל-נְאֻעֵט' (איגרת התוכחה), שחברה בשנת 1017/408 – שילח אל-כרמאני חצי ביקורת נוקבת כלפי התורות הקיצוניות שנקשרו בשמו של אל-חאכס. עם זאת, הדעות חלוקות אם דבריו כוונו רק כלפי אל-אח'דס, או שמא גם כלפי אל-דרוזי וחמזה.³

עדויות לתסיסה הדתית והפוליטית ששררה בקהיר בראשית הופעתה של הדת הדרוזית עולות גם ממקורות אסמאעיליים – ובמיוחד מאיגרותיו של אל-כרמאני, אף כי בדבריו אין הדרוזים נזכרים במפורש – וגם ממקורות לא-אסמאעיליים. בין המקורות האחרונים בולטים שלושה: ההיסטוריון איש הכנסייה המלכתית יֶחְיָא אבן סַעִיד אל-אַנְטָאכִי (מ' 1066/458), שחי בזמן הופעתה של הדת הדרוזית, וכן ההיסטוריונים ג'מאל אל-דִין אבן ט'אפֶר (מ' 1216/613) וּשְׁמֶס אל-דִין סֶבֶט אבן אל-ג'וּזִי (מ' 1257/654), שחיו כמאתיים שנה ויותר לאחר הופעת הדת הדרוזית. יש בעדויותיהם יסודות משותפים, שחוקרים נדרשו להם בפירוט, אך הן אינן עולות בקנה אחד. המקורות הערביים מן התקופה הממלוכית אינם מוסיפים מידע של ממש, אלא חוזרים על הנאמר במקורות הנזכרים.⁴

על פי הדוקטרינה שהורה אל-דרוזי, אל-חאכס הוא התגלמות השכל האוניברסלי (אל-עֶקֶל אל-כָּלִי), הנחשב בקוסמוגוניה האסמאעילית לנעלה שבין השכלים הנאצלים מן האל.⁵ תפיסותיו מרחיקות הלכת של אל-דרוזי בדבר מעמדו האלוהי של אל-חאכס, לצד פרשנותו ההטרודוקסית את הדוקטרינה האסמאעילית וקריאתו הפומבית להתנערות מן ההלכה המוסלמית, עוררו התנגדות חריפה מצד אסמאעילים וסונים כאחד. המחלוקת הזאת הגבירה את חוסר היציבות הפוליטית ששררה במצרים והביאה למהומות שכוונו גם כלפי אל-חאכס עצמו. בעקבות זאת התנער אל-חאכס מאל-דרוזי ונידחו. בשנת 1019/410, בחלוף שנתיים מהופעת הדת, מצא אל-דרוזי

מאת אֲנֹר יֶאֱסִין ואחרים – ראו יאסין ואחרים, בין אל-עקל ואל-נבי, עמ' 9-20.

3 פרטי הדברים נידונים אצל דה סמט במבוא לאיגרות החוכמה, עמ' 19-20, וכן אצל ווקר, אל-כרמאני, עמ' 16-18; וראו גם שם, עמ' 144 הע' 23.

4 ראו למשל דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 21-30; בראייד, 'מקורות', פרק 2, עמ' 68-71; לסקירה היסטורית על התקופה המכוננת הזאת בתולדות הדת הדרוזית ראו אבו ח'זאם, אסלאם אל-מוחרין, עמ' 59-68.

5 הקוסמוגוניה האסמאעילית ותורת ההאצלות שלה נידונות בקצרה לעיל בפרק על האסמאעיליה, עמ' 360-364.

את מותו. נסיבות מותו נותרו אפופות מסתורין, ואין תמימות דעים בין המקורות בשאלה זו.⁶

תורת האלוהות והתפיסה המחזורית של ההיסטוריה

המטיף האחר, חמזה אבן עלי, נחשב הדמות החשובה ביותר בדת הדרוזית אחרי אל-חאכם, והוא למעשה מייסדה ומעצבה של הדת הדרוזית. בין השאר, הדברים משתקפים היטב במספר הרב של איגרות מפרי עטו – או איגרות המיוחסות לו – שמצאו את דרכן אל 'רֶסְאָאֵל אֶל-חֶכְמָה' (איגרות החוכמה), שהן עיקרו של הקנון הדרוזי, שיידון להלן. באמצעות רשת של מטיפים פעל חמזה להפיץ את הדת החדשה בקרב מאמיני השיעה האסמאעילית.

הדוקטרינה הדרוזית, כפי שפותחה בעיקר בידי חמזה, מושתתת במידה רבה על תורת האלוהות ועל תפיסת האמאם של השיעה האסמאעילית הפאטמית, דת האִם שמתוכה היא צמחה. חמזה החל את פעילות ההטפה שלו בשנת 1017/408, שהיא השנה הראשונה להופעתה של הדת הדרוזית. כבר מראשית דרכו טען חמזה שהוא המוסמך הבלעדי לדבר בשמו של אל-חאכם, ומיד עם מותו של אל-דרזי הוא החל לאחר את כל מאמיני הדת החדשה תחת דגל הנהגתו. הוא הציג דוקטרינה חדשה ומקורית, שהייתה שונה מהדוקטרינה של אל-דרזי. ביסודה של דוקטרינה זו עומדת ראייה מחזורית של ההיסטוריה, הדומה בעיקרה לזו של האסאמאעיליה. על פי תפיסה זו, הזמן ההיסטורי מאז בריאת העולם ועד לאחרית הימים נחלק לתקופות או למחזורים (אֶדְוָאר), ובפתח כל אחת מהן מתגלם האל בדמות בשר ודם. בין המחזורים הללו יש מחזורי גילוי (אֶדְוָאר אל-פֶּשֶׁף), שבהם האל מופיע בקרב ברואיו בגלוי, ולעומתם מחזורי כיסוי או הסתתרות (אֶדְוָאר אל-סֶתֶר), שבהם הוא מסתתר מפניהם. הגילוי והכיסוי הם ביטוי לשני פנים באל: 'לאהות' ('אלוהות' או 'הפן האלוהי של האל'), שהיא מהותו הטרנסצנדנטית, הנסתרת והבלתי ניתנת להשגה, וְנֶאֱסוּת ('אנושות' או 'הפן האנושי של האל'), שהיא הצד המתגלה שלו. במחזורי הגילוי מופיע האל על פני האדמה בדרך של התגלמות (אינקרנציה) בנבחרים שבברואיו, מרביתם נביאי המקרא והקוראן. הופעתו של האל בקרב בני האדם בצלמם כדמותם אפשרה להם להכיר באחדותו ובייחודו.⁷

6 על פי אל-אנטאכִי, אל-דרזי נרצח בידי פורעים בחוצות קהיר; על פי אבן ט'אפר, לעומת זאת, מצא אל-דרזי את מותו בתוך ארמונו של אל-חאכם, ואולי אפילו ביוזמתו או בהסכמתו. לעומת שני ההיסטוריונים האלה, סֶבֶט אבן אל-גִּ'וִּי מציין שאל-דרזי לא נרצח בקהיר, אלא נשלח בידי אל-חאכם לסוריה כדי להפיץ שם את הדת החדשה; ראו למשל דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 26–27.

7 לתיאור ולניתוח מפורט של תפיסת האינקרנציה בדת הדרוזית ראו דה סאסי, הדת הדרוזית, כרך א, עמ' 18–91.

בהרמוניה זו של עולם אידאלי, שבו נתונה למאמינים האפשרות של הכרה גנוסטית (מַעְרָפָה)⁸ של האלוהות, פָּגַם יריב האל (יָדֵד), הלוא הוא אֲבָלִיס (השטן), החותר תחתיה ונעשה מעין חיץ בין האל ובין מאמיניו. רעיון זה חוזר ונשנה במקומות רבים באגרות החוכמה. כך למשל באגרת השישית, המכונה 'אל־נֶקֶד אל־ח'פִי' (ההפרכה הסמויה [של דת האסלאם]) – האגרת הראשונה המיוחסת לחמזה, שזמן חיבורה, על פי המסורת הדרוזית, הוא חודש צֶפֶר 408/יולי 1017 – מוצג אבליס כמי שמסתנן אל עולם ההאצלות האלוהיות וחותר למעשה לפגום בו.⁹ תחילה נאמר על אבליס ש'הוא היה צייתן לבורא, אך [בהמשך] התחרה בו [...] הראה את התנגדותו [אל־יָדֵדִיָה] לו והתנצח עם בוראו'.¹⁰ ייעודו של הַדֵד הוא להוביל את המאמינים לעבר אמונה בפוליתאיזם או בשיתוף (שֶׁכֶּכ), שהוא הפכו של ייחוד האל, ושהדת הדרוזית רואה בו את הציר המרכזי שלה.¹¹

מחזור ההתגלות שהאנושות נמצאת בו מאז בריאת העולם קרוי המחזור 'האדמי',¹² ובו התגלם האל, המכונה אל־בָּאֵר,¹³ בדמותו של אדם הראשון. הופעתו של האל במחזור זה התאפיינה מלכתחילה בהיותה גלויה לכול. בתקופה זו לא היה חוק גלוי, חיצוני, ואף לא חוק פנימי, אוטורי. התערבותו של כוח דמוני בדמותו של אבליס היא שגרמה לאל להסתתר בחביון אלוהותו. אמונת הייחוד, שיכלה להיות נשגבת וצרופה, הוכרחה ללבוש צורה של דתות הלכה (שריעה), שעל פי האמונה הדרוזית

8 מן השורש ער"ף שעניינו ידע. זאת ועוד: יודעי הח"ן שבקרב הדרוזים יודעים בכינוי עֲאֶרְפֹּן ('יודעים', גנוסטיקאים) – כינוי שגם הנוצריים-עלווים נוהגים לכנות בו את עצמם. יש הרואים בכינוי בְּנוּ מַעְרָפָה, שבו נודעו הדרוזים, כינוי שהוראתו 'היודעים', הגנוסטיקאים, ולא דווקא 'עושי החסד', כהוראתה הרגילה של המילה מַעְרָפָה. על כינוי זה ראו למשל דנה, הדרוזים, עמ' 7, 15; ראו גם יאסין ואחרים, בין אל־עקל ואל־נבִי, עמ' 19–20.

9 דה סמט, אגרות החוכמה, עמ' 484 (תרגום צרפתי, עמ' 160–161).

10 שם.

11 על עיקרי התאולוגיה הדרוזית שגיבש חמזה, כפי שהוצגה כאן, ראו בראייר, 'מקורות', פרק 3, עמ' 241–247.

12 על פי האמונה הדרוזית, למחזור 'האדמי' קדמו עולמות שהיו קיימים לפני בריאת העולם. יצוין שהאמונה המיתית בפרה־אקזיסטנציה (או קֶדֶם־קיום) של עולמות שקדמו לעולם הזה היא יסוד חשוב בדת הדרוזית אך אינה ייחודית לו. היא מצויה גם בשיעה האמאמית ובדת הנוצריית-עלווית, למשל, ואף זכתה להידון לא מעט במחקר. תפיסת הבריאה המיתית של הדת הדרוזית נידונה, למשל, באגרת השתים עשרה מאגרות החוכמה, הקרויה 'אל־סִיֶּרָה אל־מֶסְתִּקִּימָה' ('הדרך הישרה' או 'אורח החיים הנכון'); ראו דה סמט, אגרות החוכמה, עמ' 551–569 (תרגום צרפתי, עמ' 242–265); וכן דברי דה סמט במבוא לספרו, עמ' 64–66; רסאאל אל־חכמה, עמ' 132–151.

13 על פי האטימולוגיה המוצעת באגרת 'אל־סִיֶּרָה אל־מֶסְתִּקִּימָה', שצוטטה בהערה הקודמת, נגזר השם אל־בָּאֵר מן המילה הפרסית בָּאֵר חֶ'דָּאִי (ביתר דיוק בָּאֵר חֶ'דָּא), שאחת מהוראותיה היא 'אלוהים'; ראו דה סמט, אגרות החוכמה, עמ' 558 (תרגום צרפתי, עמ' 252); וכן דברי דה סמט בעמ' 252 הע' 536; רסאאל אל־חכמה, עמ' 139.

הן נחותות ופגומות מעצם טבען בהשוואה לדת האמת שהייתה יכולה לשרור בעולם אלמלא חתרנותו של אבליס וצבא האֶדָד שלו. כל הדתות שהופיעו בעולם מאז בריאתו הן דתות חלקיות המחזיקות באמת חיצונית, ובכלל זה גם האסלאם בלבושו האסמאעילי. על פי הדוקטרינה הדרוזית, דתות אלו באו לעולם בתקופות היסטוריות שונות ובתיווכם של נביאים הקרויים נְטָקָא' (ביחיד נָטָק), דהיינו נביאים 'דוברים' המופקדים על הפן החיצוני של האמת האלוהית. נביאים אלו הם נוח, אברהם, משה, ישו ומוחמד; ולפעמים נוסף על החמישה האלה גם מוחמד אבן אסמאעיל, האמאם השביעי של האסמאעיליה, שגם הוא על פי הדוקטרינה הדרוזית מייצג דת חיצונית נחותה. לצד כל נביא דובר, נָטָק, פעל אֶסָאס (יסוד) או נְצִי (יורש), שהיה מופקד על התאָוִיל, דהיינו על האמת הפנימית של הדת, שהייתה צריכה להישמר בסוד ולהיחשף רק למי שראויים לדעת אותה. אחד מצאצאיו של מוחמד אבן אסמאעיל מופקד על התחלת מחזור גילוי חדש של סוד ייחוד האל (תְּנֻחִיד). ואכן, על פי הדוקטרינה שלימד חמזה, הצאצא המופקד על כך הוא אל־חאכס. עוד הורה חמזה שהעת לגילוי זה באה באחד בחודש מֶחְרָם בשנת 408 להג'רה (30 במאי 1017) – כאשר התגלה האל בדמותו של אל־חאכס – אלא שבמקרה זה, כבמקרים קודמים שבהם נגלה האל לברואיו בצלמם כדמותם, נחשף בה בעת גם חוסר יכולתם של צאן מרעיתו להכיל את אלוהותו עלי אדמות.

כמו בהתגלויותיו הקודמות של האל הופיע לצדו היריב או המתחרה (דִד), הפעם בדמותם של יריביו הפוליטיים של אל־חאכס, ולפיכך לא היה מנוס מכך שהאל בדמותו של אל־חאכס יסתתר מעיני מאמיניו וישוב אל חיק אלוהותו. ואכן ב־27 בחודש שְׁוֹאֵל בשנת 411 להג'רה (13 בפברואר 1021) נעלם אל־חאכס בנסיבות מסתוריות בעת טיול בהר מְקָטֵם שליד קהיר, ואז החלה תקופת ההיעלמות (עִ'בָה), שתבוא לקצה רק עם שובו כגואל (מְהֵדִי) באחרית הימים. היעלמותו זו של אל־חאכס פתחה מחזור כיסוי חדש, אחרון בתולדות הדת הדרוזית, שלא יחלוף אלא עם התגלותו האחרונה של אל־חאכס. התגלותו כמהדי באחרית הימים תציין את ניצחונה המוחלט של דת הייחוד (דִין אל־תְּנֻחִיד), היא הדת הדרוזית.¹⁴ בהתגלותו המחודשת של אל־חאכס לעתיד לבוא ימלא חמזה תפקיד של בעל החרב הסולל את דרכו של אדוניו.¹⁵ היעלמותו של אל־חאכס הוצגה בדת הדרוזית כמבחן (מְחֻנָה) למאמינים, שנועד לבדוק את נאמנותם לו גם כשאינו מצוי בקרבם.¹⁶

לשיטתו של חמזה, מן האל אל־חאכס נאצלו ככל אחת מהופעותיו בהיסטוריה חמש ישויות הנקראות חֻדוּד (ביחיד חֻד). נדגים זאת בהאצלות של המחזור האחרון. מן האל – הוא 'האחד' של הפילוסופיה הנאופלטונית, העומדת בבסיסה של תורת

14 חמזה הוא שטבע את המונח מְחֻדָּן (מייחדי האל) ככינוי למאמינים הדרוזים; ראו הדיון בעניין כינויים זה של הדרוזים וכינויים אחרים אצל דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 4-5;

בראיר, 'מקורות', פרק 3, עמ' 241-242.

15 ראו דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 4.

16 ראו יאסין ואחרים, בין אל־עקל ואל־נבי, עמ' 273-278; דנה, הדרוזים, עמ' 14-15.

ההאצלות של האסמאעיליה ושל הדת הדרוזית המבוססת עליה – נאצלו חמש ישויות: הראשונה שבהן היא 'השכל האוניברסלי', ישות קוסמית המתגלמת בדמותו של חמזה. ארבע הישויות המשתלשלות מן השכל האוניברסלי התגלמו בארבעה אישים ששימשו בכירי המטיפים שפעלו לצדו של חמזה בהפצת הדת: מן השכל האוניברסלי נאצלה הישות השנייה – 'הנפש האוניברסלית' (אל-נַפֶּס אל-כֶּלִּיָּה) – שהתגלמה בדמותו של אבו אַבְרָהִים אַסְמָאעִיל אבן מוחמד אל-תַּמִּימִי, וממנה נאצל 'הדבר' או 'המילה' (אל-כֶּלְמָה) – הדבר או הדיבור האלוהי הבורא.¹⁷ הדבר, שהוא הישות השלישית, התגלם בדמותו של אבו עבד אללה מוחמד אבן וְהַב אל-קַרְשִׁי, וממנו נאצלו שתי הישויות האחרונות – תחילה 'הכנף הימנית' (אל-גִּ'נָּאח אל-אִמֵּן), הקרויה גם אל-סַאבֶּק (הקודם), שהיא הישויות השלישית באילן ההאצלות האלוהי וההוויה הראשונה שנאצלה מן הדבר-המילה. ישות זו מתגלמת בדמותו של אבו אל-חִ'יַר סַלָּמָה אבן עֶבֶד אל-וְהָאב אל-סְמוּרִי; וממנה נאצלת הישות החמישית – 'הכנף השמאלית' (אל-גִּ'נָּאח אל-אִיֶּסֶר) המכונה גם אל-תַּאֲלִי (העוקב) – המגולמת בדמותו של אבו אל-חֶסֶן עֲלִי אבן אַחְמַד אל-טַאאִי, הידוע יותר בכינויו בְּהָא' אל-דִּין אל-מַקְתָּנָא.¹⁸ חמשת הַחֻדוֹד האלה הם מעין 'כלים' שבאמצעותם פועלת האלוהות.¹⁹

כמה יסודות חשובים מאפיינים את תורת ההאצלות מן האלוהות שתוארה כאן: (א) זוהי תפיסה היררכית, שבה כל ישות הנאצלת מן האל עולה במעלתה על זו הנאצלת ממנה; (ב) היא מתאפיינת בהיותה רואלית ודואליסטית;²⁰ רואליות או שניות עניינה קיומם של כוחות העומדים זה לעומת זה, לאו דווקא עמידה של מאבק וקונפליקט; לעומת זאת, דואליזם עניינו קיומו של יסוד מעולם הרע המתחרה באלוהות ובישויות הנאצלות ממנה. דואליזם הוא מרכיב מרכזי בתפיסת האלוהות של הדת הדרוזית, והוא דומה בעיקרו לדואליזם בדת הנוצירית-עלווית. הדואליות באה לידי ביטוי בקיומם של שני כוחות בתוך האלוהות – הכנף הימנית והכנף השמאלית – העומדים זה כנגד זה; לעומת זאת, הדואליזם ניכר בקיומם של כוחות אלוהיים מתחרים: כנגד הַחֻדוֹד החיוביים, הנאצלים מן האל ומייצגים את עולם הטוב, ניצב עולם של האצלות מנוגדות או מתנגדות (אַדְדָּאד), המייצג את עולם הרע.²¹ חתירתם של כוחות הרע

17 יצוין כי בקוראן המונח כֶּלְמָה, שהוא ככל הנראה השתקפות של המונח היווני לוגוס, משמש אחד מתארי או אפיוניו של ישו: 'אלוהים מְבַשֵּׁר לך על יוחנן [יְחִיָּא]: הוא יאשר את המילה [כֶּלְמָה] אשר תבוא מעם אלוהים' (קוראן 3: 39); 'ישוע המשיח בן מרים אינו אלא שליח אלוהים ומילה [כֶּלְמָה] מאתו' (קוראן 4: 171).

18 ראו תיאור תמציתי של ההאצלות האלה אצל דפתרי, אסמאעילים, עמ' 196–197; דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 50–58.

19 חמשת הַחֻדוֹד ותפקידיהם בתורת האלוהות הדרוזית נידונים בפירוט רב אצל דה סאסי, הדת הדרוזית, כרך ב, עמ' 101–384, ובתמציתיות אצל דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 46–59.

20 על רואליות ודואליזם בשיעה ראו אמיר-מועזי וז'מבה, מהי השיעה, עמ' 31–40.

21 ראו דה סמט, איגרות החוכמה, עמ' 50, 52–53; בראייר, 'מקורות', פרק 3, עמ' 241, 245. גם כאן יש דמיון ניכר לקוסמוגוניה של שיטות מחשבה אחרות, כגון זו של הדת המניכאית

תחת האל מביאה להסתתרותו ממאמיניו ויוצרת את ההכרח בקיומם של מחזורי כיסוי; (ג) מחמש האצלות היסוד שפורטו לעיל נאצלות שלוש ישויות, שכל אחת מהן מיוצגת בעולם הארצי בקבוצות של נושאי תפקידים במנגנון ההטפה של הדת הדרוזית: הג'ד (המאמץ), המיוצג בדָעָא (המטיפים); הפֶתַח (ההבנה, ההארה) ושמעניק האל למפיצי הדת), המיוצג במאד'ונון (המורשים) הכפופים למטיפים; והח'יאל (הדמיון), המיוצג במפאסרון (המשכנעים).

קווי יסוד לתולדות הדרוזים מהיעלמות של אל-חאכם ועד ימינו

ההפצה (דָעָנָה) הגלויה של הדת הדרוזית לא נמשכה זמן רב. פעילותם הדתית-פוליטית של חמזה והמטיפים שפעלו לצדו החלה בשנת 1017/408 ובאה לקצה בשנת 1034/425, הנחשבת שנת נעילת הדעווה הגלויה ותחילת מחזור הכיסוי (דָוֶר אל-סֶתֶר). מכאן ואילך אסר חמזה על המטיפים לעשות נפשות לדתם, ואף לא התיר הצטרפות אליה למי שביקש לעשות זאת ביוזמתו. נעילת שערי ההטפה לדת הדרוזית ונקיטת אמצעי זהירות שעיקרם הצנעה של האמונות הדתיות היו צעדים שלא היה מנוס מלנקוט הן כלפי הסונים הן כלפי הקבוצה הדומיננטית של האסמאעילים-הפאטמים, שביקשו להישאר נאמנים לדוקטרינה הישנה, זו שהתקיימה עד למפנה שחל בה בימי אל-חאכם. הדוקטרינה הדרוזית נתפסה כסוטה מעיקרי דת האסלאם. מיד עם עלייתו לשלטון של האמאם-ח'ליף הפאטמי אל-ט'אהר (שלט 411-1021/1036), יורשו של אל-חאכם, הוא שלל מכול וכול את האמונה באלוהותו של קודמו. בתקופת שלטונו היו הדרוזים נתונים לזריפות קשות, שבגללן נאלצו להימלט על נפשם, ובתוך כמה עשרות שנים נעלמו לחלוטין ממצרים. גרעין של מאמינים היגר לסוריה, שמאז אמצע המאה ה-11 נעשתה מולדתם החדשה. בהגיעם לסוריה השתקעו הגולים הדרוזים בכל רחבי הארץ, החל באזורים ההרריים שבמחוז חֶלֶב – ובעיקר באזור אל-ג'בֶל אל-אֶזְלָא (ההר הגבוה מאוד) – שבצפון הארץ, ועד לערי החוף של ארץ ישראל בדרום. מרבית הקהילה חיה בדרום לבנון, בנאדי אל-תִּים שלמרגלות החרמון ובאזור חֶרְבַּאן והגולן. ריכוזים קטנים חיו גם בערים, בעיקר בחלב ובדמשק. במחוזות האלה, הרחק מערש ההתהוות שלהם בקהיר, יכלו הדרוזים לשוב לחיות על פי דתם, אף כי גם במולדתם החדשה הם שרדו רק משום ששמרו את דתם בסוד והקפידו על זהירות מפני הסביבה הסונית הדומיננטית.²² בנסיבות האלה לא יכלה הדת הדרוזית להמשיך

ושל הקבלה; כוונתי למשל למושג 'סיטרא אחרא' – הצד האחר – בתפיסת האלוהות של קבלת ספר זוהר, שעל פיה עולם אלוהות שלילי עומד נגד עולם האלוהות החיובי, האמיתי, ומתחרה בו.

22 ראו אבו עז אל-דין, הדרוזים, עמ' 132.

להתפתח באותה תנופה שאפיינה אותה בראשית הופעתה, ואכן חלה ירידה של ממש בהתפתחות הדוקטרינה הדתית שלה.

המידע שיש בידנו על קורות הדרוזים בארבע מאות השנים הראשונות להשתקעותם בסוריה דל ומקוטע. התיעוד ההיסטורי מתחיל סביב המחצית השנייה של המאה ה-12/6, דהיינו בתקופה שחלקים מסוריה וארץ ישראל היו נתונים בשלטון צלבני. על פי מקורות דרוזיים בני המאות ה-9/15 וה-10/16, כבר במחצית השנייה של המאה ה-12/6 שיגר מושל דמשק מכתב לאמיר הדרוזי מבני שבט תנוח' שישב במערב לבנון, ובו הכריז שהוא מעניק לו קרקעות (אֶקְטָאע), מכיר בו כאמיר של מחוז מערב סוריה (אֶמִיר אל-עֶ'רֶב) ומפציר בו לפעול להגנת האזור מפני פלישה צלבנית.²³ כך התהוותה, למעשה, האמירות הדרוזית התנוח'ית בלבנון, שבמשך רוב תקופת קיומה חלשה רק על אזור הגבעות שממזרח לבירות, אך בימי שיאה השתרע שלטונה מטריפולי שבצפון לבנון ועד צפת שבגליל המערבי – דהיינו הרבה מעבר לאזורים שבהם חיו דרוזים. בראש האמירות הזאת עמדו שליטים משני בתי אב דרוזיים ידועים, תחילה בני אֶרְסֶלָאן ואחר כך הַבְּחֶתְיִים. עם הכיבוש העות'מאני של סוריה בשנת 1516/922 הקיץ הקץ על האמירות התנוח'ית.²⁴ המפורסם והנערץ ביותר בין האישים הדרוזים המתייחסים על התנוח'ים הוא האמיר ג'מאל אל-דין עבד אללה אל-תנוח'י (מ' 1479/884), הידוע בכינויו אל-אמיר אל-סיד. בקרב הדרוזים אין עוררין על כך שהוא הדמות החשובה ביותר בתולדות הדת אחרי המלומדים הנמנים עם הגרעין הראשון של מייסדיה. עבד אללה אל-תנוח'י נודע הן בבקיאותו באסלאם – ובעיקר בקוראן, במסורת שבעל פה, בהלכה ובצופיות – הן בהיותו בר סמכא מאין כמותו בכתבי הדת הדרוזית.²⁵ במונוגרפיה שלה על הדרוזים תיארה מארי דופונט את עבד אללה אל-תנוח'י כאבי התחייה הדרוזית (la renaissance druze).²⁶

ידועותינו על קורות הדרוזים הולכות ומתרבות החל במאה ה-16/10, כאשר מנהיגים (אמירים) דרוזים הגיעו שוב לעמדות כוח והחזיקו, למעשה, בשלטון אוטונומי למחצה באזורים נרחבים בסוריה רבתי ובארץ ישראל. לאחר כיבוש סוריה בידי העות'מאנים השתלט בית מֶעֶן בראשותו של האמיר פַּח'ר אל-דין הראשון (מ' 1544/951) על אזור דרום לבנון, ושלט בו ביד רמה במשך כשלושים ושמונה שנים. אף כי שלטונו של פח'ר אל-דין היה למורת רוחם של העות'מאנים, הם נאלצו להכיר בו בפועל. אחריו עלה לשלטון בנו, האמיר קוֹרְקַמָאז, שהחזיק בשלטון באזור השופ' עוד כשלושים שנה, ואילו את השלטון במערב הארץ הפקידו העות'מאנים בידי אמיר מבית אב דרוזי אחר – ג'מאל אל-דין מבית ארסלאן. הייתה זו למעשה הכרה עות'מאנית באוטונומיה דרוזית בלבנון. היחלשות האימפריה העות'מאנית החל במחצית השנייה של המאה

23 לפירוט הדברים ראו סקירתו התמציתית של פירו, תולדות הדרוזים, עמ' 25–26.

24 ראו אבו עז אל-דין, הדרוזים, עמ' 132.

25 פרק מפורט ומועיל על חייו ופעלו של עבד אללה אל-תנוח'י מצוי אצל אבו עז אל-דין,

הדרוזים, עמ' 172–178. ראו גם פירו, תולדות הדרוזים, עמ' 26–27.

26 דופונט, דרוזים, עמ' 31.

ה'16/10 הכשירה את הקרקע לעלייתו של מנהיג כריזמטי רב עוצמה, האמיר פח'ר אל-דין השני (שלט בשנים 993-1064/1585-1633) מבית מֶעֶן, אחד מגדולי המנהיגים הדרוזים בכל תולדותיהם. בחסות שלטונה הרופף של האימפריה קיבל פח'ר אל-דין לידיו את השליטה על רוב שטחיה של סוריה, לבנון וארץ ישראל,²⁷ ותקופת שלטונו נחשבת תור הזהב בתולדות הדרוזים במזרח התיכון.

לאחר מותו של פח'ר אל-דין השני תמו ימי שלטונה של שושלת בית מען, והשלטון על הדרוזים בלבנון עבר לידי השֶהָאפִים, משפחה סונית שחלק מבניה עברו לדת הדרוזית עוד במאות השנים שקדמו לעלייתם לשלטון בשלהי המאה ה'17. מוצאה של המשפחה מחוראן, ומשם היא הגיעה לוואדי אל-יתים שבמורדות החרמון. בית שֶהָאב שלט בלבנון ביד רמה, בעיקר בתקופת שלטונו של האמיר בֶּשִיר השני (שלט 1789-1840), הנחשב אחד האישים החשובים ביותר בתולדות לבנון, אך בה בעת נודע ביחסיו הנפתלים כלפי הדרוזים וכלפי יריביהם המארונים. הדרוזים רואים בו אחראי ליירדת כוחם בלבנון ולדרדור היחסים בינם לבין שכניהם המארונים. זיקתו המתעתעת לכל אחת משתי הקבוצות היריבות הביאה לשפיכות דמים ולערעור המצב הפוליטי והחברתי בלבנון.²⁸ תולדות הדרוזים בסוריה ובלבנון במהלך רוב התקופה העות'מאנית (1517-1917) היו עקובות מדם. מאבק בלתי פוסק על השליטה בסוריה ובלבנון ניטש בינם לבין שכניהם הנוצרים המארונים. בשנת 1860 הביאה היריבות הבלתי פוסקת בין הצדדים לטבח המוני של הדרוזים במארונים.²⁹

במהלך המאה ה'19 התבלטו שני בתי אב דרוזיים חשובים – בית ג'ַנְבֵּלֶאט ובית ארסלאן – שנאבקו ביניהם על הנהגת הקהילה.³⁰ שינוי לרעה במעמדם של הדרוזים חל בעקבות החדירה הצרפתית לסוריה ולבנון וחתמת הסכם סייקס-פיקו בין בריטניה לצרפת בשנת 1916. בעקבות הסכם זה קיבלו הצרפתים את השליטה על סוריה ולבנון, ונטו בכיור לטובת הנוצרים-המארונים ופעלו לתת להם אוטונומיה. לצעד זה הייתה השפעה מרחיקת לכת על כינונה של מדינת לבנון העצמאית בשנת 1943, שהבכורה בה ניתנה לנוצרים המארונים אף כי גם המיעוט הדרוזי יוצג בה. הדמות הפוליטית החשובה ביותר מאז עצמאותה של לבנון ועד שנת 1976 היה פֶּמָאל ג'ַנְבֵּלֶאט, ועם הירצחו באותה השנה עבר השלטון לידי בנו וְלִיד. בסוריה עצמה הייתה ההנהגה הפוליטית של הדרוזים נתונה לאורך דורות רבים בידי משפחת אל-אֶטְרֶש; ובארץ ישראל באו רוב מנהיגי העדה ממשפחת טַרְיָף מן הכפר ג'וליס.

27 ראו אבו עז אל-דין, הדרוזים, עמ' 179-197; פירו, תולדות הדרוזים, עמ' 31-32; פלאה, הדרוזים, עמ' 25-27.

28 ראו אבו עז אל-דין, הדרוזים, עמ' 211-216; פירו, תולדות הדרוזים, עמ' 59-60; פלאה, הדרוזים, עמ' 27-29. למחקר חשוב הזורה אור על תולדות היחסים בין הדרוזים למארונים למן המאה ה'17 ועד ערב מלחמת העולם הראשונה ראו תומא, הדרוזים והמארונים.

29 המאבק הדרוזי-מארוני, שהגיע לשיאו בטבח שעשו הדרוזים באוכלוסייה המארונית בשנת 1860, מתואר בהרחבה בספרו של פירו, תולדות הדרוזים. ראו שם, במיוחד עמ' 103-126.

30 ראו שם, עמ' 106-107.